

JULES VERNE

Lucian Boia, născut în București la 1 februarie 1944, este profesor la Facultatea de Istorie a Universității din București. Opera sa, întinsă și variată, cuprinde numeroase titluri apărute în România și în Franța, precum și traduceri în engleză, germană și în alte limbi. Preocupat îndeosebi de istoria ideilor și a imaginarului, s-a remarcat atât prin lucrări teoretice privitoare la istorie (*Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune*) și la imaginar (*Pentru o istorie a imaginarului*), cât și prin investigarea consecventă a unei largi game de mitologii (de la viața extraterestră și sfârșitul lumii până la comunism, naționalism și democrație). A adus, de asemenea, noi interpretări privitoare la istoria Occidentului, a Franței și a Germaniei. În 1997, lucrarea sa *Istorie și mit în conștiința românească* a stârnit senzație și a rămas de atunci un punct de reper în redefinirea istoriei naționale.

Volume publicate la Humanitas:

Istorie și mit în conștiința românească (1997, 2000, 2002, 2006, 2010, 2011)

Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune (1998, 2002, 2008)

Două secole de mitologie națională (1999, 2005, 2011)

Mitologia științifică a comunismului (1999, 2005, 2011)

Sfârșitul lumii. O istorie fără sfârșit (1999, 2007)

Pentru o istorie a imaginarului (2000, 2006)

România, țară de frontieră a Europei (2002, 2005, 2007)

Mitul democrației (2003)

Între inger și fiară. Mitul omului diferit din Antichitate până în zilele noastre (2004, 2011)

Jules Verne. Paradoxurile unui mit (2005)

Omul și clima. Teorii, scenarii, psihoze (2005)

Tinerete fără bătrânețe. Imaginarul longevității din Antichitate până astăzi (2006)

Occidentul. O interpretare istorică (2007)

Napoleon III cel neiubit (2008)

„Germanofiliile”. Elita intelectuală românească în anii Primului Război Mondial (2009, 2010)

Franța, hegemonie sau declin? (2010)

Tragedia Germaniei: 1914–1945 (2010)

Capcanele istoriei. Elita intelectuală românească între 1930 și 1950 (2011)

Istoriile mele. Eugen Stancu în dialog cu Lucian Boia (2012)

Explorarea imaginară a spațiului (2012)

De ce este România altfel? (2012)

Eugen Brode (1850–1912). Destinul frânt al unui luptător național (2013)

Sfârșitul Occidentului? Spre lumea de mâine (2013)

Balcic. Micul paradis al României Mari (2014)

Primul Război Mondial. Controverse, paradoxuri, reinterpretări (2014)

Dosarele secrete ale agentului Anton. Petru Comarnescu în arhivele Securității (editor) (2014)

Suveranii României: Monarhia, o soluție? (2014)

Maria, regina Romaniei, Jurnal de război. 1916–1917 (editor) (2014)

LUCIAN BOIA

JULES VERNE

PARADOXURILE UNUI MIT

Traducere din franceză de autor

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Cuvânt înainte

Jules Verne s-a născut la Nantes, la 8 februarie 1828; a murit la Amiens, la 24 martie 1905. Iată un secol de carieră postumă și aproape un secol și jumătate (începând din 1863) de notorietate internațională. În acest interval, lumea s-a schimbat enorm: valorile și reperele de astăzi nu mai sunt cele din vremea „Călătoriilor extraordinare“. Jules Verne însă a rămas la locul lui; popularitatea sa este intactă, iar cota literară în urcare. Curioasă această condiție a unei opere deschise tuturor interpretărilor și unde fiecare, de la o generație la alta și de la o ideologie la alta, pare să fi găsit ce îi convine.

Ceea ce urmează nu este o biografie; nu este nici o analiză literară sistematică. Autorul vrea să propună o interpretare axată pe interogarea încrucișată a mai multor categorii de izvoare (lucrări de ficțiune, corespondență și interviuri, bibliografie critică), vizând în egală măsură, cu conexiunile dar și cu distincțiile de rigoare, *omul*, *opera* și *mitul* construit în jurul lor. Cum poate fi definită personalitatea scriitorului? Care i-au fost motivațiile și strategia literară? Oare toate textele apărute sub numele său îi exprimă fidel punctele de vedere? Cum a fost percepută creația verniană de generațiile succesive, care n-au încetat să o îmbogățească (și să o deformeze) potrivit propriilor coduri literare și proprii viziuni asupra lumii? Care sunt coordonatele mitului, întreprindere colectivă depășind adesea și uneori contrazicând intențiile originale ale creatorului?

În mod cert, Jules Verne a devenit un mit și, din această poziție specială, este chemat să exprime tendințele cele mai semnificative ale timpurilor moderne. Deja gândirea lui era „plurală” și relativistă. Mitul n-a făcut decât să amplifice diversitatea interpretărilor și să multiplice paradoxurile. Astfel, Jules Verne devine concomitent progresist și tradiționalist, inspirator al tehnologiei moderne și adversar al ei, optimist și pesimist... Romanele lui sunt serioase și ironice, realiste și fanteziste, științifice și mitologice... Ansamblu divergent, care-și are totuși logica și justificările lui. E tocmai ceea ce-și propune cartea aceasta să deslușească: rațiunile specifice ale edificiului literar și mitologic vernian.

Jules Verne în anii *Insulei misterioase*
(gravură reprodusă în *Insula misterioasă*, 1875)

I

Cariera postumă a unui scriitor

„Marele regret al vieții mele este că n-am contat niciodată în literatura franceză.“¹

Aceste cuvinte, pronunțate de Jules Verne în 1893 cu ocazia unui interviu acordat jurnalistului britanic Robert Sherard, exprimă primul paradox al unei opere și al unui destin bogate în contradicții de tot felul. Celebru în țara lui și în întreaga lume, citit cu pasiune de un public de adolescenți, dar nu mai puțin și de un mare număr de adulți, scriitorul este ținut în mod sistematic la ușa „marii literaturi“. Atunci când încearcă să forțeze recunoașterea, determinând alegerea sa în Academia franceză, nimic nu mișcă; academicienii nici nu vor să audă de el: cum s-ar fi coborât ilustra instituție la nivelul unei literaturi pentru copii? Jules Verne ilustrează probabil distanța cea mai mare înregistrată vreodată între notorietatea (durabilă) a unui scriitor și statutul său literar „oficial“.

Un caz asemănător este cel al lui Alexandre Dumas-tatăl. Romanele lui istorice și de aventuri care au încântat generații de-a rândul (scrise — este onest să o spunem, pentru a repara o nedreptate — în colaborare cu Auguste Maquet) au fost privite condescendent de critica și istoria literară. Un mare creator de divertisment mai curând decât un mare

¹ Robert Sherard, „Jules Verne, sa vie et son travail racontés par lui-même“ (1894), în *Entretiens avec Jules Verne*, reunite și comentate de Daniel Compère și Jean-Michel Margot (în continuare: *Entretiens*), Éditions Slatkine, Geneva, 1998, p. 83.

scriitor! Totuși, comparația se oprește aici. În ciuda derivei sale spre literatura populară, Dumas continua să rămână un personaj de neocolit în literele franceze ale secolului al XIX-lea. Alături de Victor Hugo și chiar precedându-l cu puțin, el lansase în Franța drama romantică (*Henri III et sa cour*, 1829), deschizând astfel o epocă și un curent de sensibilitate. Sub acest aspect cel puțin, nu putea lipsi din manualele de literatură.

Jules Verne, în ce-l privește, n-a beneficiat de nici o concesiune de acest gen. Ajunge să-i căutăm numele (cu lupa, neapărat, dacă vrem să găsim ceva) în sintezele literare de prestigiu, metoda cea mai rapidă și mai sigură pentru a cântări importanța relativă a unui scriitor. Gustave Lanson, în *Histoire de la littérature française* (1895), îl citează o singură dată, și doar prin aluzie, în paragraful consacrat lui Zola, cu remarca: „El [Zola] nu e nici măcar vulgarizator ca Jules Verne.”² Asta-i tot pentru scriitorul nostru; i se recunosc cel puțin merite de popularizator al științei!

Generațiile trec, dar situația lui Jules Verne e departe de a se ameliora. Putem s-o constatăm cu Albert Thibaudet și a sa *Histoire de la littérature française de 1789 à nos jours* (1936). Jules Verne apare aici la *literatura pentru copii*; de fapt, numele îi figurează doar într-o enumerare, asociat cu cel al contesei de Ségur (pentru motive mai puțin literare cât de circumstanță: a fost o vreme când cărțile de premiu oferite școlarilor erau de preferință cele ale contesei de Ségur pentru fete și ale lui Jules Verne pentru băieți). Iată fraza lui Thibaudet: „Generația de la 1820 îl are pe Desnoyers, cea de la 1850 îl va avea pe Assolant, pe contesa de Ségur,

² Gustave Lanson, *Histoire de la littérature française*, Hachette, Paris, 1895, p. 1053; aceeași remarcă în următoarele optsprezece ediții, până în 1924, precum și în *Histoire illustrée de la littérature française*, vol. II, Hachette, Paris-Londra, 1923, p. 361.

cea de la 1885 pe aceeași contesă și pe Jules Verne.³ Cam sumar totuși pentru o analiză literară!

În asemenea condiții, nu putem decât remarca generozitatea lucrării *Littérature française* a lui Joseph Bédier și Paul Hazard care, în al doilea volum (scris de Hazard), acordă scriitorului o întreagă frază: „Jules Verne, care a compus, spre încântarea unui numeros public de adolescenți, aproape o sută de frumoase romane de aventuri“ (urmează enumerarea câtorva titluri)⁴. Nu e prea profund, dar pare aproape o monografie în comparație cu mențiunile precedente!

În orice caz, cota literară a lui Jules Verne se menține multă vreme remarcabil de stabilă, la nivelul cel mai de jos. Până într-o perioadă destul de apropiată; se poate vedea, curios, în *Histoire de la littérature française*, publicată de Pierre Brunel în 1972. E subliniat aici impactul operei verniene asupra literaturii de science-fiction a secolului al XX-lea. Cu următoarea judecată: „Cu tot trecutul său excepțional (Jules Verne!), romanul de anticipație sau, cum se preferă a fi numit după anglo-saxoni, de science-fiction, nu are în țara noastră succesul pe care l-ar merita unele din ambițiile sale“⁵ (fie zis în treacăt că termenul „anticipație“ nu e prea fericit; scriitorii de „science-fiction“ nu anticipează nimic și nici n-au pretenția să o facă). Încurajați de remarca: „trecut excepțional (Jules Verne!)“, să pornim în căutarea acestui trecut excepțional și a lui Jules Verne îndeosebi, în secțiunea rezervată secolului al XIX-lea. Surpriză: nu e nimic. Jules Verne a dispărut: l-au uitat! Influența lui e mare, el însă nu există.

³ Albert Thibaudet, *Histoire de la littérature française de 1789 à nos jours*, Stock, Paris, 1936, p. 247.

⁴ Joseph Bédier, Paul Hazard, *Littérature française*, nouă ediție revăzută și adăugită sub direcția lui Pierre Martino, vol. II, Larousse, Paris, 1955, p. 353.

⁵ Pierre Brunel, *Histoire de la littérature française*, Bordas, Paris–Bruxelles–Montréal, 1972, p. 730.

(În aceeași perioadă, o istorie a romanului francez modern, publicată într-o colecție universitară, ignora complet numele Verne, deși reținea alți romancieri „populari”: Dumas, Sue, Féval, Soulié...) ⁶

Lucrurile au început să miște în favoarea scriitorului, și din ce în ce mai favorabil, de vreo treizeci de ani încoace. Înainte însă de a considera noua sa carieră, să ne oprim câteva momente asupra fenomenului de excludere care i-a afectat atâta vreme opera, pentru a încerca să-i înțelegem motivațiile. Ar fi nedrept să acuzăm de orbire mai multe generații de critici și istorici literari. Erau profesioniști care-și cunoșteau bine meseria, dar priveau cu propriii ochi (nu cu ai noștri) și aplicau normele timpului lor.

În viziunea lor, opera verniană se afla la întâlnirea a trei genuri, toate trei considerate ca aparținând — pentru a folosi o terminologie ulterioară — „paraliteraturii”, dacă nu, pur și simplu, unei „subliteraturi”. Era un amestec de vulgarizare științifică, roman popular și literatură pentru copii. Trei genuri foarte caracteristice pentru evoluțiile și spiritul secolului al XIX-lea. Știința, tehnologia și progresul se află în inima epocii; începând mai ales de prin 1850, vulgarizarea științifică se afirmă în forță, inclusiv în prelungirea sa literară, „romanul științific”. Publicul se lărgeste: condițiile sunt coapte pentru o „industrializare” a literaturii, exprimată în principal prin romanul foileton și intriga sa pe cât de superficială, pe atât de abil condusă (în timp ce teatrul, în același spirit, va cunoaște voga vodevilului). În sfârșit, copilul câștigă un loc mai bine definit în imaginarul social al epocii, iar educația sa e concepută într-o manieră mai sistematică, sprijinită și pe o bibliografie specializată; literatura pentru copii, ca domeniu autonom, figurează și ea printre invențiile secolului al XIX-lea.

⁶ Michel Raimond, *Le roman depuis la Révolution*, Armand Colin, Paris, 1967.

Prin însăși condiția lor, aceste genuri se aflau la marginea literaturii propriu-zise; cel puțin așa se judecau lucrurile în lumea literelor. Erau genuri „bastarde”: o literatură simplificată destinată să vehiculeze mesaje extra-literare. Romanul științific era făcut pentru a instrui, romanul popular, pentru a amuza și pentru a ține cititorul cu sufletul la gură, romanul adresat copiilor, pentru a-i educa. Autorii respectivi își aleseseră calea; n-aveau nici un drept să pretindă excelența literară, o dată ce abandonaseră idealul estetic pentru a obține favorurile marelui public. Disocierea netă de ordin „literar” între dramele și romanele lui Alexandre Dumas-tatăl este simptomatică în această privință. De ce-ar fi primele superioare celorlalte? Fiindcă, în mod evident, drama istorică se prezenta ca un gen „nobil”, în timp ce romanul popular rămânea pur și simplu... popular: iată unde era diferența.

Astfel, pentru Jules Verne, cauza era judecată de la bun început. Nimeni nu-i nega excelența, însă exclusiv între limitele domeniului marginal care era al său. În zilele noastre, dimpotrivă, se afirmă tot mai tare tendința inversă: opera verniană ar fi depășit — și încă de departe — condiția genului pe care îl reprezenta. În ciuda aparențelor — și al rolului său afișat la editura Hetzel —, Jules Verne n-ar fi scris strict pentru cei mai tineri, ci pentru o largă categorie de cititori; opera sa ar fi complexă și profundă, invitând neîncetat la un efort de deciptare.

Și astfel se trece de la o extremă la alta; pe nedrept, probabil. Pe Jules Verne nu-l preocupau nici condiția umană, nici profunzimile spiritului. Grija lui era aceea de a imagina o intrigă în care să înlănțuie episoade neașteptate, fără exces de scrupule în privința logicii sau a motivației psihologice și sociologice a atitudinilor și evenimentelor. Descoperim la el, în toată splendoarea, mecanica sumară, artificială, dar extrem de eficientă a romanului popular. Două „absențe” cu deosebire sunt de remarcat. Psihologia, mai întâi. Personajele

vernieni sunt mai curând „tipuri“ decât persoane individualizate, tipuri „fixe“, cu trăsăturile simplificate și puternic reliefate, mergând până la caricatură, și cu comportamente stereotipe. Vorbesc, gesticulează și acționează; cât despre ce se petrece în mintea și inima lor, autorul se arată mult mai discret: s-ar zice că nu ține de competențele sale.

În al doilea rând, raporturile dintre aventură și mediul social sunt în general ignorate sau, cel mult, evocate rapid și superficial. Forța lui Jules Verne nu stă în studiul societății. Nu vom întâlni la el (ca la Zola, de pildă) nici o analiză cât de cât aprofundată a impactului tehnologiilor și industriei (atât de prezente totuși în opera lui) asupra vieții oamenilor și fizionomiei relațiilor interumane.

Această lipsă de „psihologic“ și „social“ era în epocă un handicap, ceea ce nu făcea decât să-l confirme pe Jules Verne în condiția marginală de autor de romane populare și educative. Romanul „realist“, „adevăratul“ roman al secolului al XIX-lea, era înainte de toate psihologic și social. Hotațărât lucru, nici o șansă pentru promovarea literară a lui Jules Verne!

Actuala „reabilitare“ a scriitorului privește în esență aceleași texte care nu convinseseră deloc critica tradițională. Nu Jules Verne s-a schimbat, ci privirile aruncate asupra lui.

Trei serii de argumente sunt de natură să propună o explicație:

Mai întâi, pur și simplu, durată. Jules Verne *durează*. Și cel care rezistă timpului are toate șansele de a câștiga până la urmă. Succesul nu mai poate fi atribuit mesajului științific al lucrărilor sale, în mod categoric depășit astăzi. Nimeni nu-l mai citește pe Jules Verne pentru a se informa despre mersul științei sau despre explorarea globului și a sistemului solar. De-a lungul unui secol, lumea s-a schimbat enorm; Jules Verne însă a rămas, și pare la fel de capabil să discute cu noi precum discuta cu contemporanii săi. Pentru un scri-

itor, succesul, succesul rapid și masiv, nu e cel mai bun indicator al calității literare. Best-seller-urile de astăzi vor fi lucrările uitate de mâine. O carte e cu atât mai apreciată cu cât corespunde mai bine modelor timpului, unei anumite sensibilități comune, ceea ce reprezintă (nu întotdeauna, dar desul de des) o primă acordată mediocrității. Dar nici cel mai sever dintre critici nu poate ignora best-seller-urile care străbat prin generații. Într-un asemenea caz, se impune căutarea cheii care să explice perenitatea unei opere, „insensibilitatea“ ei în fața schimbărilor care afectează lumea și a capriciilor modelor și gusturilor. Capacitatea de a înfrunta timpul fără a căpăta prea multe riduri nu este monopolul lui Jules Verne; pentru a ne limita la romanul popular al secolului al XIX-lea, Dumas și, într-o măsură mai mică, Eugène Sue sunt și ei în discuție, dar cazul Verne este probabil cel mai frapant.

În al doilea rând, trebuie să constatăm estomparea canonului literar. În lumea de astăzi, modelele și regulile sunt pe cale de a se fragmenta. În secolul al XIX-lea, frontiera era clară între literatura propriu-zisă, „marea literatură“, și speciile „marginale“ sau „inferioare“. Era un tip de societate care proclama în toate domeniile principii ferme și universale. Se știa bine cine era „mare scriitor“ (Hugo, Balzac, Zola... deja cel din urmă cu destule rezerve) și cine nu era. Distincțiile continuă de altfel să funcționeze și astăzi, cu atât mai mult cu cât genurile noi și neconvenționale s-au tot înmulțit. Unde să așezăm, de pildă, banda desenată? Hergé, marele clasic al acestui gen, să fie oare egalul lui Balzac? Sau e totuși parcă mai aproape de Jules Verne? În măsura în care mai vrem încă să deosebim nivelurile, *paraliteratura* propune un concept în plină expansiune, îmbrățișând deja o varietate de demersuri (în perimetrul ei, nici o dificultate de a-l plasa pe Jules Verne — sau pe Hergé — oricât de sus). Dar deși distincțiile rămân, frontierele devin nesigure, iar normele par din ce în ce mai puțin convingătoare.

Cuprins

Cuvânt înainte	5
I Cariera postumă a unui scriitor	9
II Teatrul și geografia	22
III „N-am inventat nimic“: profetul fără voie	32
IV Fantezie cu măsură	61
V Scriitorul și editorul	80
VI Opera, pe scurt	105
VII Evadarea și Noua Patrie	135
VIII Un scriitor de dreapta recuperat la stânga	163
IX Negri și sălbatici: pe vremea când rasismul era „politic corect“	197
X Dosarul antisemitismului	208
XI Oglinda lumii: englezi, americani... și alții	217
XII Dosarul erotic: misoginul, homosexualul, iubitorul de femei...	235
XIII Michel Verne, scriitorul invizibil	246
Concluzii: schiță de portret	273